

Kamila Wróblewska

Plany i widoki starego Królewca

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 183-186

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY RECENZYJNE i POLEMIKI

Kamila Wróblewska

Plany i widoki starego Królewca¹

„Stary Królewiec nie istnieje, nie istnieje nie dlatego, że należy do Rosyjskiej Republiki Federacyjnej, nie dlatego że nazywa się Kaliningradem, ale dlatego, że w swoich korzeniach jak żadne inne miasto niemieckie został zniszczony”. Słowa te pochodzą ze wstępu do katalogu wystawy ukazującej widoki i plany Królewca w grafice od XVI — XX w., która między 31 maja 1987 r. a 10 stycznia 1988 r. objechała 4 miasta Republiki Federalnej: Regensburg, Ravensburg, Lüneburg i Bad Homburg. Zorganizowanie ekspozycji nie było łatwe. Królewieckie zbiory muzealne, w tym zespoły grafiki, w dużym stopniu uległy, wraz z miastem, zagładzie. Zniszczone zostały 3 obszary tworzące miasto Królewiec — Knipawa, Lipnik i Stare Miasto.

Na ekspozycję regensburską królewieckich wedut złożyły się zbiory wschodniopruskiej galerii w Regensburgu, zasoby biblioteki i muzeum w Lüneburgu, archiwalia królewieckie gromadzone w Duisburgu, prussica z Gabinetu Rycin Berlina Zachodniego, a ponadto zbiory prywatne.

Dwadzieścia kilka spośród zawartych w katalogu starych rycin przedstawia plany i widoki Królewca od drugiej połowy XVI w. do r. 1800. Pozostałe stanowią wizytówki dokumentarne i artystyczne w. XIX i pierwszej połowy w. XX. Katalog otwiera kolorowa mapa Prus Kaspra Hennebergera zamieszczona w dziele Orteliusza *Theatrum orbis terrarum*, wydanym w 1595 r. w Antwerpii. Kartograf królewiecki (katalog nie podaje daty urodzenia i śmierci) przyszedł na świat w Ehrlich, w Turynii w 1529 r. Zmarł w Królewcu w r. 1600. W połowie w. XVI studiował na Uniwersytecie Królewieckim. Był duchownym ewangelickim i historykiem². Mieszkał m.in. w Młynarach, gdzie urodził się jego syn Johann (Hans) (1560—1601). Pod okiem ojca późniejszy nadworny malarz książąt królewieckich pobierał początkowe nauki. Jego ważne dzieło artystyczno-historyczne *Stemmata Genealogica* wykonane w rysunku, podkolorowane akwarelą — znajduje się w zbiorach biblioteki uniwersyteckiej w Toruniu³.

Jako analogię do wczesnych widoków Królewca, wkomponowano w katalog fragment epitafium Hansa Nimitscha, zawierający widok miasta. Epitafium to, niegdyś w katedrze w Królewcu, obecnie znajduje się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, a nie — jak głosi podpis — w muzeum warmińskim. Było ono przedmiotem badań Krystyny Olejnik-Drejas opublikowanych w 1983 r.⁴ Należy ubolewać, iż autorzy

1 E. Jäger, R. Schreiner, *Das Alte Koenigsberg. Veduten aus 400 Jahren*, Garammont Verlag, 1987, 168 s., 165 il., w tym 12 kolorowych.

2 T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 1: A—K, Olsztyn 1984, ss. 93—94.

3 H. Henneberger, *Stemmata Genealogica*. Rękopis opatrzony rysunkami i akwarelowymi portretami znajduje się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

4 K. Olejnik-Drejas, *Epitafium Hansa Nimitscha jako ideowo-artystyczny dokument okresu reformacji w Prusach Książęcych*, Rocznik Olsztyński, 1983, t. 14/15, ss. 9—39.

artykułu nie uwzględnili w bibliografii tej pozycji. Krystyna Olejnik-Drejas zajmuje się symboliczną stroną widoku Królewca, który — jak dowodzi — potraktowany został nie jako panorama miasta, ale symbol dobrych uczynków tego, który pod krzyżem klęczy, a sławę i dobre imię zyskał w Królewcu. Widok miasta, na dole malowidła, łączy ona z usytuowaną po lewej jego stronie warownią na wzgórzu, motywem zaczerpniętym z ikonografii jeszcze średniowiecznej, nawiązującym do peregrynacji człowieka-pielgrzyma, którego życie jest wędrówką od niższego do wyższego miasta⁵. Andrzej Rzempołuch, w niewielkim artykule, którego autorzy jeszcze znać nie mogli, podbudowuje tę tezę: „Gdyby malarz chciał stworzyć tylko panoramę mającą zastąpić widok Jeruzolimy, inna byłaby kompozycja i więcej obiektów w polu widzenia. A tak kompleks zamkowy, który — gdyby się trzymał przyjętego punktu obserwacji — byłby mało widoczny nad dachami Knipawy, niemalże dwukrotnie został rozciągnięty”. Ponadto autor polemizuje z Richardem Armstedtem i Fritzem Gause, czy istotnie pierwszym przedstawieniem Królewca był rysunek, który miał posłużyć do wykonania planu perspektywicznego w dziele Georga Brauna i Franza Hogenberga. Uważa on, iż rycina w *Urbium praecipuarum totius mundi* jest wysoce niedoskonała, sądzi, że najstarszym rysunkiem pozostaje nadal mapa gruntów z 1547 r.⁶

Weduty i plany Królewca, które powstawały w w. XVI zamieszczano w działach o innych miastach europejskich, w tym północno-wschodnich. Wspomniane *Urbium praecipuarum* wydano w Kolonii w 1581 r.⁷ Wznawiano w następnych latach, w języku łacińskim, niemieckim i francuskim aż do r. 1616. Poszczególne szytchy z Brauna i Hogenberga zamieszczano też w późniejszych działach, m.in. u Johanna Janssoniusa (ok. 1657 r.)⁸

Rycina Brauna/Hogenberga z 1581 r. wyeksponowana w katalogu na osobnej karcie (s. 15), ukazuje przestrzennie ukształtowany widok miasta, z umieszczonym u góry tekstem: „Die Fürstliche Hauptt Statt Königsberg in Preussen”. Po prawej stronie w kartuszu u dołu umieszczono łaciński napis: „Urbs Maritima, Elegantissima, Principis Sedes”. Widok wzbogacono parą królewieckich mieszczan. Połączenie architektonicznego widoku miasta z motywem ludzkich postaci, przeobraża rycinę w coś więcej niż suchy dokument architektonicznej inwentaryzacji określonej przestrzeni. Podobny, a właściwie identyczny szytch znajduje się w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Grafika ta, wraz z siedmioma widokami starego Królewca, eksponowana była w Muzeum w Kaliningradzie od maja do sierpnia 1988 r. Na wystawie „Ikonografia miast pobrzeża Bałtyku”. Autorem scenariusza był Andrzej Rzempołuch⁹. Ogółem ekspozycja liczyła 40 grafik.

Obok Brauna i Hogenberga, innym znanym i bardzo popularnym w swoim czasie szytcharzem europejskim był Matthäus Merian¹⁰. Jego grafika, pokazująca Królewiec z lotu ptaka, objęta z trzech stron herbami Starego Miasta, Knipawy i Lipnika, z objaśnieniami dotyczącymi najważniejszych budowli, datowana jest na r. 1641. W swoim założeniu, znacznie zresztą wzbogaconym, wychodzi Merian od drzeworytu zawartego w dziele Nikolausa Basse, *Parvum theatrum urbium* z 1590 r.¹¹ Szytch Meriana znajduje się również w zbiorach muzeum olsztyńskiego.

Interesujący jest widok Królewca Aegidiusa Janssoniusa Valckeniera z 1659 r.

5 Ibidem, s. 30.

6 A. Rzempołuch, *Wokół jednego zabytku*, Spotkania z Zabytkami, 1987, nr 2, s. 17.

7 U. Thieme, F. Becker, *Allgemeine Lexicon der Bildenten Künstler*, Bd. 4, Leipzig 1910, s. 545; Bd. 17, Leipzig 1924, s. 306.

8 E. Jäger, R. Schreiner, op. cit., s. 14, poz. 1.

9 A. Rzempołuch, *Ikonografia miast pobrzeża Bałtyku (połowa XVI do połowy XIX wieku)*, Olsztyn 1988.

10 U. Thieme, F. Becker, op. cit., Bd. 24, Leipzig 1930, s. 413.

11 E. Jäger, R. Schreiner, op. cit., s. 14, poz. 2.

— pochodzący z *Regni Poloniae*, kroniki Andreasa Cellariususa¹². Miasto ukazane jest od zachodu, w przestrzenne niebo wkomponowano 5 herbów, w tym 3 herby miast tworzących Królewiec i 2 Brandenburgii. Sama sylweta miasta ze ścieśnionymi i spiętrzonymi budynkami, otoczonego gwiaździstymi murami obronnymi, odbiega w malarzkim zamyśle od wcześniejszych i późniejszych wedut Królewca. Troskę o przestrzenność wizerunku pozostawił autor działaniu płaszczyzny nieba oraz, mocno akcentowanego, pasma Pregoly z kilkoma żaglowymi statkami. Uwydatniono tutaj charakter miasta portowego.

Zainteresowanych historią i sztuką Prus cieszy wyeksponowanie prussiców. Są bowiem w omawianym katalogu także sztychy ilustrujące *Alt und Neues Preussen* Christoph'a Hartknocha (1644—1681), np. Johanna Jakoba Vogla widok Królewca od strony wschodniej¹³. Oprócz sylwety miasta, sztych, opatrzony dokładną legendą, ukazuje też codzienność grodu. Konie, wozy drabiniaste, postacie ludzi. Na takie ukazanie miasta wpłynęło też życzenie historyka-kronikarza.

Światłą postacią dawnych Prus był pastor i historyk Michael Lielienthal (1689—1759). Urodzony w Morażu, był m.in. autorem opisu katedry królewieckiej w 1716 r.¹⁴ Z inspiracji Lielienthala królewiecki geometra Christina Reimer wykreślił plan Królewca, na podstawie którego Wolfgang Kilian (1654—1732) (urodzony w Augsburgu, w 1724 r. osiadł w Królewcu, dostarczał miedziorytów wydawnictwom związanym z działalnością Lielienthala) wykonał sztychy¹⁵.

Jak już wspomniano, w katalogu dominują ryciny ikonograficzne Królewca z wieków XIX i XX. Jest to uzasadnione ówczesnym rozwojem technik drukarskich. Szczególnie licznie ukazywały się w gazetach i ilustrowanych czasopismach litografie i staloryty. Przykładami mogą być staloryty: zamieszczony w kilkutomowym dziele *France Militaire* Hugo Ab'a, z widokiem Królewca, lub też popularyzujący obraz Simeona Forda z galerii wersalskiej „Oblężenie Królewca przez Francuzów w 1807 r.” Tę ilustrację D. J. Chavane zamieszczono w dwudziestoczerotomowej *Galerii historycznej Wersalu* (wyd. w Paryżu w 1835 r.). Równie mało znane polskiemu badaczowi dziejów regionu są świetne kolorowe gwasze zamieszczone w katalogu jako barwne reprodukcje. Pochodzą one z lat 1809—1810, a ich autorem jest prawdopodobnie Wilhelm Barth, pejzażysta i malarz, zatrudniony także w królewskiej manufakturze w Berlinie¹⁶. Dramatyczny pożar Królewca w 1811 r. przedstawia kolorowy sztych według obrazu malarza Chrystiana Ernesta Rauschkego wykonany przez J. Huhna¹⁷. W katalogu brak bliższych danych o malarzu. Ch. E. Rauschke urodził się w Zalewie w 1780 roku. Był nauczycielem rysunku, malował sceny pejzażowe gwaszem, był też autorem licznych litografii ukazujących Królewiec i okolice¹⁸. W zbiorach Muzeum w Olsztynie znajduje się czarno-biała litografia „Pożaru” tego malarza. Kolorowe i czarno-białe litografie widoków i poszczególnych budowli Królewca wykonał Friedrich von Bils (1801—1853), nauczyciel rysunków gimnazjum królewieckiego. W zbiorach olsztyńskich znajduje się, sygnowany przez niego i datowany na r. 1853, rysunek dworca wschodniego w Królewcu, który należy uznać za źródło sztychu 87 (w katalogu bez podania autora). Wydaje się, że wiele rysunków Friedricha Bilsa rozpowszechniano w drzeworytach i litografiach na łamach dziewiętnastowiecznych czasopism i gazet, a także kalendarzy. Muzeum olsztyń-

12 Ibidem, s. 22, il. 9.

13 U. Thieme, F. Becker, op. cit., Bd. 40, Leipzig 1940, s. 484; por. T. Oracki, op. cit., t. 1, ss. 84—85.

14 T. Oracki, op. cit., t. 2: L—Z, Olsztyn 1989, s. 15.

15 U. Thieme, F. Becker, op. cit., Bd. 20, Leipzig 1927, s. 305.

16 Ibidem, Bd. 2, Leipzig 1908, s. 305.

17 E. Jäger, R. Schreiner, op. cit., s. 52; por. również I. Kelch, *Ein Beitrag zur Malerei der Romantik in Ostpreussen (ca 1800—1850)*, Köslin 1939, ss. 107—108.

18 I. Kelch, op. cit., s. 108.

skie ma też w swoich zbiorach litografię Bilsa (również z 1853 r.) „Königsberg von der Freidländer Mühlen”, drukowaną u A. Rahnkego w Elblągu¹⁹.

Przy monumentalnej ruinie królewieckiej katedry zachowała się symboliczna tumba Immanuela Kanta (1724—1804). Wraz z katedrą, która pewnie zostanie odbudowana, każe nam, a jak sądzę również dzisiejszym kaliningradczykom, nie zapominać o przeszłości. W 1990 r. w Kaliningradzie otwarta będzie ekspozycja poświęcona historii Królewca. Muzeum Warmii i Mazur wypożycza kilka swoich eksponatów.

Do Kanta przyznają się ci wszyscy, którzy uważają się za humanistów. Na ostatnich stronach katalogu Theodor Heuss (były prezydent Republiki Federalnej) występuje jako autor umieszczonego w cudzysłowie zdania „Kant zapładniał z Królewca swoją myślą świat, z Królewca, a nie z Kaliningradu”²⁰. To bardzo piękne i prawdziwe zdanie. Niestety, myśli filozofów rzadko trafiają do umysłów wodzów. Gdyby było inaczej, nie byłoby drugiej wojny światowej, Królewiec nie byłby Kaliningradem. Katalog zawiera obszerny akapit poświęcony wielkiemu filozofowi. Ukazano w nim sztychy, rysunki i litografie z XIX i pierwszej połowy XX w.: dom rodzinny Kanta, jego otoczenie, pomniki, pierwszą i drugą kryptę. Są to znakomite materiały dokumentacyjne do przyszłej rekonstrukcji pamiątek związanych z Kantem²¹. Pokazano też przewrotną polemiczną rycinę-litografię Lovisa Corintha (1858—1925) przedstawiającą Kanta jako „typowego barbarzyńcę” — echo wojennych francusko-pruskich polemik. (Corinth, najwybitniejszy malarz urodzony w Prusach w Tapiawie, zyskał sławę światową)²².

Dzieje i sztuka Królewca zasługują na przypomnienie. Od średniowiecza był prężnym ośrodkiem artystycznym, w XVI w. stał się kolebką polskiego drukarstwa. W latach 1525—1656, serce księstwa lennego w Koronie Polskiej, stał się miastem wielu narodowości. Sztuka Królewca, miasta protestanckiego, żyje na katolickiej Warmii²³. Nie ma historyczno-artystycznej monografii Królewca w języku polskim, litewskim i rosyjskim. Wierzę, że taka w przyszłości powstanie.

Autorom tej interesującej ekspozycji o wedytach królewieckich radzę zaproponować — drogą współpracy kulturalnej — obejrzenie jej w dzisiejszym Kaliningradzie.

19 Ch. Krolmann, *Altpreussische Biographie*, Bd. 1, Königsberg 1941, s. 57.

20 E. Jäger, R. Schreiner, op. cit., s. 162: „Kant hat die Welt gedanklich von Königsberg aus erleuchtet, von Königsberg und nicht von Kaliningrad”.

21 Ibidem, ss. 108—120. *Königsberg und Kant*. Poz. 106 i 107 omawia i ukazuje ilustracje: otwarcie grobu Kanta w katedrze królewieckiej (sztych na podstawie obrazu Johannesa Haydeka) i nową kaplicę grobową z tumbą (do dziś zachowaną), podług rysunku O. Weinberga.

22 Ibidem, s. 110, il. 98; por. również *Ostdeutsche Galerie Regensburg-Museum*, wyd. Westermann, b. d.

23 A. Rzempoluch, *Prosto z Królewca*, Spotkanie z Zabytkami, 1988, nr 4, ss. 40—43.